

CEZARY WILCZEK¹

Instytut Psychologii

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

RELIGIJNOŚĆ I OSOBOWOŚĆ U UCZESTNIKÓW OŚMIODNIOWYCH REKOLEKCJI IGNACJAŃSKICH

STRESZCZENIE

Głównym celem badań empirycznych było uzyskanie odpowiedzi na zasadnicze pytanie: czy zmienia się, a jeżeli tak, to w jakim kierunku religijność personalna i cechy osobowości u osób poddawanych oddziaływaniu formacji ośmiodniowych rekolekcji ignacjańskich. Grupę badawczą ($N = 203$) stanowiły osoby w wieku 25-40 lat, które brały udział w systemie rekolekcji ignacjańskich. W skład grupy wchodziły osoby zaawansowane w rekolekcjach, czyli grupa eksperymentalna ($N = 101$) oraz osoby niezaawansowane w rekolekcjach, czyli grupa porównawcza ($N = 102$). Przeprowadzone badania empiryczne zweryfikowały sformułowane hipotezy badawcze, wskazując na występowanie istotnych zmian rozpatrywanych zmiennych w grupie eksperymentalnej.

Słowa kluczowe: rekolekcje ignacjańskie, religijność, osobowość

RELIGIOSITY AND PERSONALITY IN PARTICIPANTS IN THE EIGHT-DAY- -LONG 'IGNATIAN' RETREATS

ABSTRACT

The main purpose of this empiric research was to get an answer to the essential question: Do the personal religiousness and personality features change in the case of individuals subjected to the influence of the eight-day Ignatian retreats' formation? The research group ($N = 203$) consisted of individuals in the age of 25-40 years who participated in the system of Ignatian retreats. The participants were divided into two groups: an experimental one comprised of long-term and advanced retreaters ($N = 101$) and a control one of unadvanced retreaters ($N = 102$). The conducted empiric research verified the pre-formulated research hypotheses, indicating the appearance of essential changes regarding examined variables in the experimental group.

Keywords: Ignatian retreats, religiosity, personality

¹ Adres do korespondencji: cezary.wilczek@onet.pl

WPROWADZENIE

Współczesny człowiek żyjący w dobie ogromnego postępu cywilizacyjnego czuje się coraz bardziej zagubiony, samotny i słaby. Poczucie własnej niedoskonałości i przemijania skłania do zastanowienia się nad celem egzystencji. Odpowiedzi na nurtujące pytania nie są łatwe, ale można je odnaleźć, idąc zgodnie z potrzebą transcendencji, czyli w stronę poszukiwania Boga. Osoba nawiązująca, a później podtrzymująca osobiste relacje ze Stwórcą rozwija swoją religijność personalną i zyskuje przy tym integrację własnej osobowości. Uzyskana religijność spełnia funkcję soteriologiczną (zbawczą), a poza tym ułatwia zrozumienie problemów egzystencjalnych i wyjaśnia obraz otaczającej rzeczywistości. Jedną z możliwych form rozwijania podmiotowego kontaktu z Bogiem jest uczestnictwo w rekolekcjach ignacjańskich.

Rekolekcje ignacjańskie, autorstwa św. Ignacego Loyoli, należy określić jako długoterminowy i wieloetapowy system praktyk religijnych. Taka forma zaangażowania religijnego została nazwana przez ich twórcę *Ćwiczeniami duchowymi* i obejmuje „każdy rachunek sumienia, rozmyślanie, kontemplację, modlitwę ustną i myślą oraz wszystkie inne czynności duchowe” (Ignacy Loyola św., 2000, s. 9). Głównym celem teologicznym dla rekolektanta jest odnalezienie Bożej miłości i nawiązanie osobowej relacji z Bogiem, zaś dodatkowym jest jeszcze cel antropologiczny polegający na zintegrowaniu wymiarów osobowości. Cały system rekolekcyjny przeprowadzany jest w zamkniętych ośrodkach i składa się z kilku etapów. Początek stanowi pięciodniowe wprowadzenie zwane *Fundamentem*, później następują cztery etapy ośmiodniowe zwane *Tygodniami*, zaś zwieńczeniem jest etap ostatni, czyli *Synteza*. Czas przerwy pomiędzy poszczególnymi etapami wynosi od 1 do 3 lat, więc ukończenie całego systemu zajmuje od 5 do 15 lat. Do najważniejszych rekolekcyjnych narzędzi należy zaliczyć: medytacje, polegające na wzbudzeniu aktywności poznawczej i woli, co prowadzi do utrwalenia relacji z Bogiem, a także do głębszego samopoznania, zwiększonej samoświadomości i poznania siebie w relacjach społecznych (Krok, 2006a, s. 366); kontemplacje, bazujące na wyobraźni i zmysłach (Krok, 2006b, s. 372-373), aby lepiej poznać i umocnić relacje ze Stwórcą oraz żyć zgodnie z Jego zaleceniami, co jednocześnie przekłada się na zyski psychologiczne, czyli ogólną integrację osoby i poprawę relacji interpersonalnych; rachunki sumienia, których istotą jest uporządkowanie każdej sfery człowieka i późniejsze ich scalenie, po to, aby uzyskać w pełni zintegrowaną osobę, świadomą siebie i swojego powołania (por. Augustyn, 1998, s. 68-71); rozmowy z kierownikiem duchowym, ułatwiające m.in. formowanie sfery emocjonalnej (por. Seremak, 1987, s. 47-54).

W badaniach będą sprawdzane dwie zmienne: religijność personalna i osobowość. Pierwsza zmienna, religijność personalna (Jaworski, 1989, s. 65-66), zasadza się na współwystępowaniu następujących składowych:

- podmiotu przeżycia religijnego, którym jest osoba człowieka. Cechy podmiotu z ładunkiem personalnym to: aktywność, zaangażowanie, spontaniczność, twórczość, otwartość, tolerancja, autonomiczność, poczucie wolności „do”, poczucie odpowiedzialności, świadomość celowości, allocentryzm, altruizm, stabilność;

- przedmiotu danego przeżycia, którym jest Bóg. Cechy przedmiotu to Bóg jako: Osoba, wartość terminalna, centralna i zinternalizowana;
- relacji osobowej pomiędzy podmiotem a przedmiotem, czyli dwiema osobami. Cechy relacji to: dialogowa, wzajemna, bezpośrednia, zaktualizowana.

Religijność personalna jest zatem angażującą człowieka formą przeżywania jego kontaktu z Bogiem osobowym. Człowiek jako podmiot relacji religijnej w partnerskim dialogu z Bogiem angażuje całe swoje „ja” w bezpośrednie i aktualne spotkanie „Ty” Boga. W swoich aktach człowiek czuje się wolny i twórczy, świadomy swego celu i własnej chrześcijańskiej godności. Ma on świadomość, że tworzy swój stosunek do Boga i czuje się za to odpowiedzialny. Osoba Boga integruje cały świat wartości tego człowieka. Relacja między Bogiem i człowiekiem ma tu charakter wzajemnej dynamicznej obecności i miłości. Jest ona centralną, trwałą i ustabilizowaną wartością dla tego człowieka i nie niszczy przy tym jego otwartości na nowe wiadomości i doświadczenia (Jaworski, 1989, s. 67).

Natomiast druga zmienna, czyli osobowość jest rozumiana jako struktura na którą składają się podstawowe wymiary. Oto pięć najważniejszych wymiarów osobowości według P. T. Costy i R. R. McCrae (za: Zawadzki, Strelau, Szczepaniak, Śliwińska, 2007, s. 12-17; por. McCrae, Costa, 2005, s. 66-70): neurotyczność – jako wymiar oznaczający z jednej strony przystosowanie emocjonalne, zaś z drugiej strony niezrównoważenie emocjonalne; ekstrawersja – jako wymiar odnoszący się do interakcji społecznych, zarówno, co do ich liczby, jak i ich jakości, a oprócz tego ujmujący wszelką aktywność, energię oraz zdolność człowieka do odczuwania emocji o pozytywnej walencji; otwartość na doświadczenie – jako wymiar oznaczający tendencję w dążeniu do odnajdywania doświadczenia egzystencjalnego i jego prawidłowego wartościowania oraz ujmujący także tolerancję w stosunku do tego, co nowe, nieznanne i interesujące; ugodowość – jako wymiar odnoszący się do orientacji interpersonalnej jednostki, a mogący występować w dwóch skrajnych formach tj. altruizmu i antagonizmu; sumienność – jako wymiar obejmujący swym zakresem stopień zorganizowania, wytrwałości oraz motywacji człowieka do osiągnięcia celu, jaki sobie wyznaczył.

Literatura przedmiotu i rezultaty badań psychologicznych (Benson, Spilka, 1973; Chaim, 2000; Francis, Wilcom, 1996; Franczak, Doktor, 2000; Głaz, 2000; Głaz, Radoń, 2006; Golan, 1992; Heszen-Niejodek, Gruszczynska, 2004; Hood, 1980; Hood, Morris, Watson, 1989; Jaworski, 1989, 2006; Jolley, Taulbee, 1986; Kahoe, 1977; Onisko, 2009; Prężyna, 1981; Tokarski, 1999; Wandrasz, 1998; Wojtasik, 2004; Zasępa, 2002) wskazują na możliwość zmian rozpatrywanych cech.

Jednak badania dotyczące religijności, ale w sposób szczególnie nawiązujące do grupy badawczej niniejszej pracy, czyli osób medytujących i kontemplujących – przeprowadzili P. Watson, R. Morris, R. Hood (1987). Dowiedli oni, iż osoby przeprowadzające medytacje i kontemplacje mają istotnie wyższy poziom doświadczanych przeżyć mistycznych, niż osoby nie biorące udziału w tego rodzaju modlitwach (Watson, Morris, Hood, 1987, s. 535-546).

Podobne badania empiryczne przeprowadzili K. Stifler, J. Greer, W. Sneek, R. Dovenmuehle w 1993 roku. Sprawdzając poziom przeżyć religijnych zauważyli, iż w grupie osób kontemplujących ich poziom przeżyć był znacznie wyższy niż

w grupie osób nieuczestniczących w kontemplacjach (Stifler, Greer, Sneek, Dovenmuehle, 1993, s. 366-372).

Problematyka kontemplacji interesowała również D. Kuhna i J. Lao, którzy w swoich badaniach zauważyli jej pozytywny wpływ na zmianę niektórych aspektów osobowości badanych (Kuhn, Lao, 1998, s. 125-154).

Związki religijności z osobowością były przedmiotem zainteresowania V. Saroglou (2002, s. 15-25). Bazując na wynikach kilkunastu badań prowadzonych w USA, Kanadzie, Belgii, Tajwanie i Polsce dokonał on metaanalizy, której rezultaty były następujące: religijność wewnętrzna koreluje bardzo słabo i dodatnio z ekstrawersją i sumiennością, natomiast słabo i również dodatnio z ugodowością; religijność zewnętrzna koreluje bardzo słabo i dodatnio z neurotyzmem; religijność otwarta i dojrzała koreluje silnie i dodatnio z otwartością na doświadczenie oraz koreluje słabo i ujemnie z neurotyzmem; religijny fundamentalizm nie przejawia korelacji istotnych statystycznie z badanymi cechami osobowości.

Według H. Chandlera, Ch. Alexandra i D. Heatona (2005, s. 93-121), stosując kontemplację transcendentną, czyli pewną formę jogi mającą również punkty stykowe z praktykami przebiegającymi w nabożeństwach chrześcijańskich, człowiek powiększa swoją autonomię, umacnia zasady moralnego rozumowania oraz zwiększa troskę w stosunku do innych ludzi.

Natomiast J. Kristeller i J. Zygon (2005) potwierdzili w badaniach empirycznych, iż medytacja jako forma własnych oddziaływań wpływa korzystnie na integrację osobowości (Kristeller, Zygon, 2005, s. 391-407).

Celem niniejszej pracy jest uzyskanie odpowiedzi na pytanie: czy zmienia się, a jeżeli tak, to w jakim kierunku religijność personalna i wymiary osobowości u osób poddawanych oddziaływaniu formacji ośmiodniowych rekolekcji ignacjańskich.

Ze względu na powyższy cel stwierdzono, że badana grupa będzie podzielona na:

1. Grupę eksperymentalną, którą będą tworzyły osoby zaawansowane w odbywaniu ośmiodniowych rekolekcji ignacjańskich od co najmniej 3 lat (do 15 lat), czyli te, które ukończyły przynajmniej etap nazywany *III Tygodniem*.
2. Grupę porównawczą, którą będą tworzyły osoby niezaawansowane w odbywaniu ośmiodniowych rekolekcji ignacjańskich, czyli te, które ukończyły tylko wprowadzenie zwane *Fundamentem*.

Przyjęto, że grupa eksperymentalna i grupa porównawcza różnią się w zakresie religijności personalnej i niektórych wymiarów osobowości, czyli osoby z grupy eksperymentalnej mają wyższy poziom religijności personalnej i poziom niektórych wymiarów osobowości, a niektórych niższy, niż osoby z grupy porównawczej. Takie założenie pozwoli na zbadanie zmian rozpatrywanych zmiennych.

Przyjęto także, że badane osoby muszą być w wieku 25-40 lat, czyli być w okresie stabilności religijnej. Jak wskazuje badacz rozwoju religijności Cz. Walesa (por. 1982, s. 152; 2006, s. 143) w tym okresie, poza ożywieniem religijności, nie powinny pojawiać się duże zmiany w jej zakresie.

W celu wyjaśnienia problemu sformułowano następujące hipotezy:

- H1. Poziom religijności personalnej jest wyższy w grupie eksperymentalnej niż w grupie porównawczej.

H2. Istnieją istotne różnice w nasileniu cech osobowości pomiędzy grupą eksperymentalną a grupą porównawczą. Osoby z grupy eksperymentalnej będą miały wyższy poziom ekstrawersji, otwartości na doświadczenie, ugodowości i sumienności, ale niższy poziom neurotyczności niż osoby z grupy porównawczej.

METODA

OSOBY BADANE I PRZEBIEG BADAŃ

Badania zostały wykonane w latach 2009 -2011 wśród uczestników rekolekcji ignacjańskich, a miejscem przeprowadzania badań były jezuickie ośrodki rekolekcyjne tj.: Centrum Duchowości Księży Jezuitów w Częstochowie; Ignacjańskie Centrum Formacji Duchowej w Gdyni; Dom Rekolekcyjny św. Józefa w Czechowicach-Dziedzicach; Dom Formacji Duchowej w Kaliszu; Europejskie Centrum Komunikacji i Kultury w Warszawie-Falenicy; Dom Rekolekcyjny „Górka” w Zakopanem.

Zasadniczym kryterium doboru osób do badań było uczestnictwo w rekolekcjach ignacjańskich (tj. dla grupy porównawczej ukończony etap *Fundamentu*, a dla grupy eksperymentalnej ukończony etap *III Tygodnia*) oraz wskazany przedział wiekowy (tj. okres stabilności religijnej). Badania (dobrowolne i anonimowe) miały charakter grupowy i były wielokrotnie wykonywane w ośrodkach rekolekcyjnych. Grupę badawczą stanowiły 203 osoby będące w wieku 25-40 lat, w tym liczebność grupy eksperymentalnej wynosiła 101 osób (50 mężczyzn, 51 kobiet), a liczebność grupy porównawczej wynosiła 102 osoby (50 mężczyzn, 52 kobiety). Obie badane grupy były również jednorodne pod względem takich wskaźników jak: pochodzenie społeczne, stan cywilny, wykształcenie, zatrudnienie.

NARZĘDZIA BADAWCZE

W celu weryfikacji postawionych hipotez zastosowano następujące narzędzia:

1. *Skala religijności personalnej* SRP autorstwa R. Jaworskiego (1989) do diagnozowania nasilenia religijności personalnej. W skład narzędzia wchodzi 4 skale: wiara – określana jako siła związku pomiędzy człowiekiem a Stwórcą, nadająca temu pierwszemu sens życia; moralność – określana jako stopień zgodności postępowania moralnego człowieka z jego przekonaniami wynikającymi z religii; praktyki religijne – określane jako zaangażowanie człowieka w relację ze Stwórcą, poprzez: uzupełnianie wiadomości o Nim, modlitwę, kontemplację; self religijny, czyli autoidentyfikacja – określana jako odczucie bliskości Stwórcy, poczucie dumy z bycia „chrześcijaninem”. Narzędzie składa się z 30 twierdzeń, do których badany ustosunkowuje się na 7-stopniowej skali, co daje możliwość uzyskania wyniku ogólnego religijności personalnej, jak również wyników poszczególnych podskal. SRP może być stosowana do badań indywidualnych i grupowych. Rzetelność oszacowana dla wyniku ogólnego wynosi 0,86 (Jaworski, 1989, s. 84), a dla poszczególnych skal mieści się pomiędzy 0,69 a 0,85 (Jaworski, 1998, s. 81). Sprawdzono również trafność (fasadową, wewnętrzną), która okazała się wysoka (por. Jaworski, 1989, s. 81-84).

2. *Inwentarz osobowości* NEO-FFI autorstwa P.T. Costy i R.R. McCrae w polskiej adaptacji (Zawadzki, Strelau, Szczepaniak, Śliwińska (2007)). Inwentarz służy do badania wymiarów osobowości proponowanych w modelu pięcioczynnikowym tzw. modelu Wielkiej Piątki. Kwestionariusz zawiera 60 pozycji, czyli po 12 dla każdej z pięciu skal: neurotyczności, ekstrawersji, otwartości na doświadczenie, ugodowości i sumienności. Osoba badana udziela odpowiedzi na 5-stopniowej skali. Narzędzie może być stosowane do badań indywidualnych oraz grupowych i jest polecane do celów badań naukowych. Rzetelność oszacowana na podstawie zgodności wewnętrznej (*alfa* Cronbacha) wynosi dla skal sumienności (0,82), neurotyczności (0,80), ekstrawersji (0,77), otwartości na doświadczenie (0,68), ugodowości (0,68). Trafność skal jest wysoka i porównywalna z danymi oryginalnymi (Zawadzki, Strelau, Szczepaniak, Śliwińska, 2007).

WYNIKI BADAŃ

Badania pozwoliły na zebranie materiału empirycznego, który został poddany analizie statystycznej zgodnie ze wskazówkami G. A. Fergusona i Y. Takane (2002) oraz J. Brzezińskiego (2003).

POZIOM RELIGIJNOŚCI PERSONALNEJ W GRUPIE EKSPERYMENTALNEJ I GRUPIE PORÓWNAWCZEJ

W celu sprawdzenia, czy osoby z grupy eksperymentalnej (ukończony etap *III Tygodnia*) różniły się od osób z grupy porównawczej (ukończony etap *Fundamentu*) pod względem poziomu religijności personalnej przeprowadzono dwuczynnikowe analizy wariancji, gdzie czynnikami było ukończenie etapu *III Tygodnia* oraz płeć. W tabelach 1-5 przedstawiono statystyki opisowe z przeprowadzonej analizy dla poziomu: wiary, moralności religijnej, praktyk religijnych, selfu religijnego, ogólnego poziomu religijności personalnej.

Tabela 1
Statystyki opisowe dla poziomu wiary w podziale na ukończenie przez osoby badane etapu III Tygodnia oraz płeć

Ukończenie etapu III Tygodnia	Płeć	<i>M</i>	<i>SD</i>
Tak	Mężczyźni	52,58	3,63
	Kobiety	53,59	2,40
	Ogółem	53,09	3,10
Nie	Mężczyźni	47,22	6,74
	Kobiety	47,44	7,08
	Ogółem	47,33	6,88
Ogółem	Mężczyźni	49,90	6,02
	Kobiety	50,49	6,12
	Ogółem	50,20	6,06

Analiza wariancji wykazała istotny statystycznie efekt główny czynnika – ukończenie etapu *III Tygodnia*: $F(1, 199) = 58,42$; $p < 0,001$. Oznacza to, że osoby, które ukończyły etap *III Tygodnia* miały wyższy poziom wiary niż osoby, które nie ukończyły tego etapu.

Analiza wariancji nie wykazała istotnego statystycznie efektu głównego czynnika – płeć: $F(1, 199) = 0,67$; $p = 0,415$. Oznacza to, że kobiety nie różniły się od mężczyzn pod względem poziomu wiary.

Analiza wariancji nie wykazała istotnego statystycznie efektu interakcyjnego pomiędzy czynnikami: $F(1, 199) = 0,27$; $p = 0,602$. Oznacza to, że różnice pomiędzy osobami, które ukończyły i nie ukończyły etapu *III Tygodnia* pod względem poziomu wiary, nie zmieniają się w zależności od płci badanych osób.

Tabela 2

Statystyki opisowe dla poziomu moralności religijnej w podziale na ukończenie przez osoby badane etapu III Tygodnia oraz płeć

Ukończenie etapu III Tygodnia	Płeć	<i>M</i>	<i>SD</i>
Tak	Mężczyźni	42,84	4,60
	Kobiety	43,35	4,13
	Ogółem	43,10	4,35
Nie	Mężczyźni	36,42	5,20
	Kobiety	37,67	5,24
	Ogółem	37,06	5,23
Ogółem	Mężczyźni	39,63	5,85
	Kobiety	40,49	5,50
	Ogółem	40,06	5,68

Analiza wariancji wykazała istotny statystycznie efekt główny czynnika – ukończenie etapu *III Tygodnia*: $F(1, 199) = 80,09$; $p < 0,001$. Oznacza to, że osoby, które ukończyły etap *III Tygodnia* miały wyższy poziom moralności religijnej niż osoby, które nie ukończyły tego etapu.

Analiza wariancji nie wykazała istotnego statystycznie efektu głównego czynnika – płeć: $F(1, 199) = 1,71$; $p = 0,193$. Oznacza to, że kobiety nie różniły się od mężczyzn pod względem poziomu moralności religijnej.

Analiza wariancji nie wykazała istotnego statystycznie efektu interakcyjnego pomiędzy czynnikami: $F(1, 199) = 0,30$; $p = 0,585$. Oznacza to, że różnice pomiędzy osobami, które ukończyły i nie ukończyły etapu *III Tygodnia* pod względem poziomu moralności religijnej, nie zmieniają się w zależności od płci badanych osób.

Tabela 3

Statystyki opisowe dla poziomu praktyk religijnych w podziale na ukończenie przez osoby badane etapu III Tygodnia oraz płć

Ukończenie etapu III Tygodnia	Płć	<i>M</i>	<i>SD</i>
Tak	Mężczyźni	55,08	4,47
	Kobiety	55,47	4,90
	Ogółem	55,28	4,67
Nie	Mężczyźni	46,40	8,79
	Kobiety	46,63	8,47
	Ogółem	46,52	8,59
Ogółem	Mężczyźni	50,74	8,19
	Kobiety	51,01	8,21
	Ogółem	50,88	8,18

Analiza wariancji wykazała istotny statystycznie efekt główny czynnika – ukończenie etapu III Tygodnia: $F(1, 199) = 80,50$; $p < 0,001$. Oznacza to, że osoby, które ukończyły etap III Tygodnia miały wyższy poziom praktyk religijnych niż osoby, które nie ukończyły tego etapu.

Analiza wariancji nie wykazała istotnego statystycznie efektu głównego czynnika – płć: $F(1, 199) = 0,10$; $p = 0,749$. Oznacza to, że kobiety nie różniły się od mężczyzn pod względem poziomu praktyk religijnych.

Analiza wariancji nie wykazała istotnego statystycznie efektu interakcyjnego pomiędzy czynnikami: $F(1, 199) = 0,01$; $p = 0,936$. Oznacza to, że różnice pomiędzy osobami, które ukończyły i nie ukończyły etapu III Tygodnia pod względem poziomu praktyk religijnych, nie zmieniają się w zależności od płci badanych osób.

Tabela 4

Statystyki opisowe dla poziomu selfu religijnego w podziale na ukończenie przez osoby badane etapu III Tygodnia oraz płć

Ukończenie etapu III Tygodnia	Płć	<i>M</i>	<i>SD</i>
Tak	Mężczyźni	37,58	
	Kobiety	37,69	
	Ogółem	37,63	
Nie	Mężczyźni	32,10	
	Kobiety	32,50	
	Ogółem	32,30	
Ogółem	Mężczyźni	34,84	
	Kobiety	35,07	
	Ogółem	34,96	

Analiza wariancji wykazała istotny statystycznie efekt główny czynnika – ukończenie etapu III Tygodnia: $F(1, 199) = 76,44$; $p < 0,001$. Oznacza to, że osoby, któ-

re ukończyły etap *III Tygodnia* miały wyższy poziom selfu religijnego niż osoby, które nie ukończyły tego etapu.

Analiza wariancji nie wykazała istotnego statystycznie efektu głównego czynnika – płęć: $F(1, 199) = 0,17$; $p = 0,679$. Oznacza to, że kobiety nie różniły się od mężczyzn pod względem poziomu selfu religijnego.

Analiza wariancji nie wykazała istotnego statystycznie efektu interakcyjnego pomiędzy czynnikami: $F(1, 199) = 0,06$; $p = 0,810$. Oznacza to, że różnice pomiędzy osobami, które ukończyły i nie ukończyły etapu *III Tygodnia* pod względem poziomu selfu religijnego, nie zmieniają się w zależności od płęć badanych osób.

Tabela 5

Statystyki opisowe dla poziomu ogólnego religijności personalnej w podziale na ukończenie przez osoby badane etapu III Tygodnia oraz płęć

Ukończenie etapu III Tygodnia	Płęć	<i>M</i>	<i>SD</i>
Tak	Mężczyźni	188,08	13,62
	Kobiety	190,10	13,33
	Ogółem	189,10	13,45
Nie	Mężczyźni	162,14	22,52
	Kobiety	164,25	23,11
	Ogółem	163,22	22,73
Ogółem	Mężczyźni	175,11	22,64
	Kobiety	177,05	22,86
	Ogółem	176,09	22,72

Analiza wariancji wykazała istotny statystycznie efekt główny czynnika – ukończenie etapu *III Tygodnia*: $F(1, 199) = 96,62$; $p < 0,001$. Oznacza to, że osoby, które ukończyły etap *III Tygodnia* miały wyższy poziom ogólny religijności personalnej, niż osoby, które nie ukończyły tego etapu.

Analiza wariancji nie wykazała istotnego statystycznie efektu głównego czynnika – płęć: $F(1, 199) = 0,61$; $p = 0,434$. Oznacza to, że kobiety nie różniły się od mężczyzn pod względem poziomu ogólnego religijności personalnej.

Analiza wariancji nie wykazała istotnego statystycznie efektu interakcyjnego pomiędzy czynnikami: $F(1, 199) = 0,00$; $p = 0,986$. Oznacza to, że różnice pomiędzy osobami, które ukończyły i nie ukończyły etapu *III Tygodnia* pod względem poziomu ogólnego religijności personalnej, nie zmieniają się w zależności od płęć badanych osób.

NASILENIE CECH OSOBOWOŒCI W GRUPIE EKSPERYMENTALNEJ I GRUPIE PORÓWNAWCZEJ

W celu sprawdzenia czy osoby z grupy eksperymentalnej (ukończony etap *III Tygodnia*) różniły się od osób z grupy porównawczej (ukończony etap *Fundamentu*) pod względem poziomu wymiarów osobowości przeprowadzono dwuczynnikowe analizy wariancji, gdzie czynnikami było ukończenie etapu *III Tygodnia* oraz płęć.

W tabeli 6 przedstawiono statystyki opisowe z przeprowadzonych analiz dla poszczególnych cech osobowości.

Tabela 6

Statystyki opisowe dla poziomu wymiarów osobowości w podziale na ukończenie przez osoby badane etapu III Tygodnia oraz płeć

Cecha osobowości	Ukończenie etapu III Tygodnia	Płeć	<i>M</i>	<i>SD</i>
Neurotyczność	Tak	Mężczyźni	17,66	8,16
		Kobiety	20,24	8,43
		Ogółem	18,96	8,36
	Nie	Mężczyźni	22,60	8,59
		Kobiety	25,69	8,38
		Ogółem	24,18	8,58
	Ogółem	Mężczyźni	20,13	8,70
		Kobiety	22,99	8,80
		Ogółem	21,58	8,84
Ekstrawersja	Tak	Mężczyźni	26,10	6,90
		Kobiety	26,53	6,88
		Ogółem	26,32	6,86
	Nie	Mężczyźni	25,74	6,13
		Kobiety	26,23	6,82
		Ogółem	25,99	6,46
	Ogółem	Mężczyźni	25,92	6,50
		Kobiety	26,38	6,82
		Ogółem	26,15	6,65
Otwartość na doświadczenie	Tak	Mężczyźni	25,46	5,49
		Kobiety	25,92	5,59
		Ogółem	25,69	5,52
	Nie	Mężczyźni	25,22	6,09
		Kobiety	25,46	5,29
		Ogółem	25,34	5,67
	Ogółem	Mężczyźni	25,34	5,77
		Kobiety	25,69	5,42
		Ogółem	25,52	5,58
Ugodowość	Tak	Mężczyźni	32,08	5,03
		Kobiety	34,55	5,10
		Ogółem	33,33	5,19
	Nie	Mężczyźni	29,08	6,26
		Kobiety	31,90	5,73
		Ogółem	30,52	6,13
	Ogółem	Mężczyźni	30,58	5,85
		Kobiety	33,21	5,56
		Ogółem	31,92	5,84

		Męczyźni	31,76	7,20
	Tak	Kobiety	33,84	7,07
		Ogółem	32,81	7,18
Sumienność	Nie	Męczyźni	27,70	7,71
		Kobiety	29,79	6,20
		Ogółem	28,76	7,03
	Ogółem	Męczyźni	29,73	7,70
		Kobiety	31,80	6,92
		Ogółem	30,78	7,37

Analizy wariancji dostarczyły następujące wyniki dla efektów głównych czynnika – ukończenie etapu *III Tygodnia*:

- Neurotyczność: $F(1, 199) = 19,48; p < 0,001$
- Ekstrawersja: $F(1, 199) = 0,12; p = 0,726$
- Otwartość na doświadczenie: $F(1, 199) = 0,20; p = 0,658$
- Ugodowość: $F(1, 199) = 13,11; p < 0,001$
- Sumienność: $F(1, 199) = 16,76; p < 0,001$

Można zatem powiedzieć, że osoby, które ukończyły etap *III Tygodnia* miały wyższą ugodowość i sumienność, a niższą neurotyczność niż osoby, które nie ukończyły tego etapu.

Analizy wariancji dostarczyły następujące wyniki dla efektów głównych czynnika – płeć:

- Neurotyczność: $F(1, 199) = 5,79; p < 0,05$
- Ekstrawersja: $F(1, 199) = 0,24; p = 0,625$
- Otwartość na doświadczenie: $F(1, 199) = 0,20; p = 0,656$
- Ugodowość: $F(1, 199) = 11,52; p < 0,001$
- Sumienność: $F(1, 199) = 4,43; p < 0,05$

Można zatem powiedzieć, że kobiety miały wyższą neurotyczność, ugodowość i sumienność niż mężczyźni.

Analizy wariancji dostarczyły następujące wyniki dla efektów interakcyjnych pomiędzy czynnikami:

- Neurotyczność: $F(1, 199) = 0,05; p = 0,827$
- Ekstrawersja: $F(1, 199) = 0,001; p = 0,974$
- Otwartość na doświadczenie: $F(1, 199) = 0,02; p = 0,889$
- Ugodowość: $F(1, 199) = 0,05; p = 0,820$
- Sumienność: $F(1, 199) = 0,000; p = 0,998$

Analizy nie wykazały istotnych statystycznie efektów interakcyjnych dla cech osobowości pomiędzy ukończeniem etapu *III Tygodnia* przez osoby badane a płcią tych osób.

DYSKUSJA I WNIOSKI

W wyniku przeprowadzonej analizy, która dotyczyła hipotezy 1, okazało się, iż poziom religijności personalnej w grupie eksperymentalnej jest istotnie statystycznie wyższy niż poziom religijności personalnej w grupie porównawczej.

Uzyskane wyniki można wytłumaczyć tym, iż osoby z grupy eksperymentalnej są w bardzo bliskim kontakcie z Bogiem. Ich poziom religijności personalnej, opierającej się m.in. na osobowej relacji pomiędzy człowiekiem a Bogiem, jest już relacją dialogową, ponieważ rekolektanci podczas modlitw (medytacja, kontemplacja, rachunek sumienia) uczą się słuchania, rozmowy oraz trwania w milczeniu. Jest to również relacja wzajemna, w której rekolektanci stają się podmiotem, a jednocześnie przedmiotem tejże relacji, tak jak i sam Bóg. Religijność personalna jest już również relacją bezpośrednią, gdyż rekolektanci są już pewni celu jaki im przyświeca w chrześcijańskiej drodze, czyli odnalezienia Bożej miłości i nawiązania osobowej z Nim relacji, ale jest zarazem relacją zaktualizowaną, czyli opierającą się na gotowości doświadczenia Stwórcy.

Do uzyskanego poziomu religijności personalnej osób z grupy eksperymentalnej, oprócz wymienionej relacji osobowej, przyczyniają się zapewne charakterystyczne cechy samych rekolektantów. Owi rekolektanci są osobami aktywnymi i zaangażowanymi w odnajdywaniu Boga. Ich spontaniczność, twórczość i otwartość ułatwia wyrażanie siebie w świadomym dążeniu do celu, jakim jest odnajdywanie i podtrzymywanie relacji z Bogiem, oraz ułatwia konfrontację z nowymi sytuacjami życiowymi. Dzięki zyskaniu i poszerzeniu swojej autonomiczności i poczucia wolności stają się również osobami znajdującymi miłość swojego Stwórcy nie tylko w stosunku do nich samych, ale także odnajdują Jego miłość w relacjach z innymi ludźmi oraz wszelkich okolicznościach dnia codziennego. Biorąc pod uwagę stabilność i allocentryzm rekolektantów prawidłowym jest więc stawianie przez nich w centrum zainteresowania Osoby Boga, co jednocześnie ułatwia im funkcjonowanie w sytuacjach życiowych trudności i kryzysów.

Poza powyższym, do uzyskanego poziomu religijności personalnej osób z grupy eksperymentalnej, mogą przyczyniać się także spostrzegane cechy samego Boga, które są przez rekolektantów poznawane i doświadczone. Bóg postrzegany jest jako Osoba, która ma wartość centralną, a także terminalną tzn. najważniejszą i posiadającą cel sam w sobie. Jest to również wartość na tyle zinternalizowana, że wpływa na zadowolenie i optymizm w życiu codziennym rekolektantów.

Zaprezentowane w niniejszej pracy wyniki analizy, dotyczące istotnie statystycznie wyższego poziomu religijności personalnej w grupie eksperymentalnej niż w grupie porównawczej oraz ich interpretacja, korespondują z dorobkiem badań psychologicznych innych badaczy. I tak, S. Tokarski (1997, s. 92-95) – w badaniach nad rozwojem religijności u osób uczestniczących we wspólnotach neokatechumenalnych – stwierdził, iż osoby zaangażowane we wspólnocie posiadają wyższy poziom religijności personalnej niż osoby rozpoczynające uczestnictwo we wspólnocie. Dane te zostały również zreplicowane w powtórnych badaniach prowadzonych w innej grupie neokatechumenalnej (Tokarski, 2000, s. 11-13). Podobne badania przeprowadziła także M. Oniśko (2009, s. 220-221), która badała m.in. różnice w doświadczeniu religijnym u osób przed i po kursie *Alfa*. Badaczka stwierdziła istotne statystycznie zmiany u osób po kursie w kierunku wzrostu religijności personalnej (dotyczyło to wszystkich wyników w skalach i w zakresie wyniku ogólnego religijności personalnej). Inni badacze K. Franczak i T. Doktor (2000, s. 81) zajmujący się korelatami religijności personalnej ustalili m.in., iż istnieją istot-

ne dodatnie korelacje pomiędzy religijnością personalną a uczestnictwem we Mszy Św. oraz modlitwą osobistą.

Przechodząc do analizy płci i religijności personalnej rekolektantów – należy stwierdzić, iż nie wystąpiły istotne statystycznie zależności. Oznacza to, że kobiety nie różnią się od mężczyzn pod względem poziomu ogólnego religijności personalnej, jak i wyników w poszczególnych skalach. Trzeba przyznać, iż powyższe wyniki o braku różnic w religijności pomiędzy kobietami a mężczyznami, są wynikami dość zaskakującymi. Opierając się na dostępnych wynikach badań ujawniających, iż kobiety częściej prezentują wyższy poziom religijności niż mężczyźni (Donahue, 1985, s. 400-419; Franczak, 2009, s. 271; Golan, 1992, s. 168-181; Robinson, 1990, s. 915-921) można było sądzić, że takie różnice się ujawnią. Skądinąd można w literaturze znaleźć również takie dane, w których uzyskano wyniki podobne do tych prezentowanych w niniejszym artykule (Buksik, 2009, s. 449; Jelińska, 2009, s. 474). Zatem, próbując wyjaśnić przyczyny braku zróżnicowania w poziomie religijności wykazanych u kobiet i mężczyzn, jako czynnik wpływający na ten fakt można wskazać na specyfikę badanej grupy, czyli ich podobne zaangażowanie religijne.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że potwierdziła się hipoteza 2 – osoby z grupy eksperymentalnej mają wyższą ugodowość i sumienność a niższą neurotyczność niż osoby z grupy porównawczej.

Próbując dociekać przyczyn wystąpienia takich rezultatów można posiłkować się rozważaniami A. Wielgus (por. 2007, s. 111-118). Otóż wydaje się zasadne, iż proponowany cel teologiczny i wspierający go cel antropologiczny – realizowane poprzez medytacje, kontemplacje, rachunki sumienia, spowiedzi, rozmowy z kierownikiem duchowym i wszelkie inne działania rekolekcyjne – są nakierowane przede wszystkim na umocnienie relacji osobowej z Bogiem, ale także są nakierowane na korzystne zmiany osobowościowe rekolektantów. Zapewne najważniejszym elementem psychologicznego oddziaływania na strukturę osobowości rekolektantów jest proces samopoznania. Owo samopoznanie, polegające na stawieniu się przed Stwórcą z całym swoim realnym obrazem, bez fałszywej autoprezentacji oraz werbalizowanie wszystkiego przed Nim, prowadzi każdego z rekolektantów do autentycznej akceptacji siebie. Samoakceptacja, realizowana w atmosferze miłości Stwórcy, pozwala osobom najpierw na zaaprobowanie rozlicznych osobistych wad, ograniczeń i słabości, a później do ich „rekolekcyjnego naprawiania”, co stanowi drogę ku prawidłowemu rozwojowi osobowości rekolektantów.

Natomiast dodatkowego wyjaśnienia wymaga podobny w obu badanych grupach poziom ekstrawersji i otwartości na doświadczenie. Być może jest tak, iż w przypadku tych dwóch wymiarów osobowości, formacja rekolekcyjna w mniejszym zakresie (skuteczności) oddziałuje na nie, niż w przypadku pozostałych wymiarów.

Potwierdzenia osiągniętych w pracy wyników można dopatrywać się w innych pracach empirycznych dotyczących osobowościowych korelatów religijności. Dla przykładu badania A. Taylor i D. A. McDonald (1999, s. 1243-1259) ukazują pozytywne zależności pomiędzy poziomem religijności a poziomem ugodowości i poziomem sumienności. Natomiast dwaj polscy badacze, K. Franczak i T. Doktor (2000, s. 74-84), zajęli się niektórymi korelatami religijności personalnej i aperso-

nalnej, a badania zostały przeprowadzone na grupie młodzieży, zaś ich rezultatem było m.in. zauważenie, iż istnieją istotne dodatnie korelacje pomiędzy religijnością apersonalną a neurotyzmem. Związki religijności z osobowością były przedmiotem zainteresowania V. Saroglou (2002, s. 15-25), a część z nich pokrywa się z wynikami niniejszej pracy (zob.: Wprowadzenie). Z kolei R. Jaworski (2006, s. 252-261) wykazał m.in., iż osoby z tzw. grupy harmonijnej (osoby prezentujące religijność personalną) charakteryzują się istotnie statystycznie niższym wymiarem neurotyczności niż osoby z tzw. grupy konfliktowej (osoby prezentujące religijność apersonalną). Osoby z grupy harmonijnej uzyskały również wyższe wyniki we wszystkich pozostałych wymiarach osobowości w porównaniu do osób z grupy konfliktowej. Natomiast kolejne badania Franczaka (2009, s. 274), przedstawiają wyniki, które w pełni korespondują z rezultatami niniejszej pracy. A dokładniej, Franczak wykazał, że osoby o wysokim poziomie religijności personalnej prezentują wyższy poziom ugodowości i poziom sumienności, a także niższy poziom neurotyczności – w porównaniu do osób ze średnim i niskim poziomem religijności personalnej.

W prezentowanych badaniach uzyskano również dane przemawiające za tym, że kobiety cechuje wyższa neurotyczność, ugodowość i sumienność niż mężczyźni. Podobne dane uzyskano podczas badań normalizacyjnych (Zawadzki, Strelau, Szczepaniak, Śliwińska, 2007, s. 42); ponadto w badaniach tych ujawniły się także istotne różnice między kobietami i mężczyznami (wyższe wyniki w kobiet) w zakresie ekstrawersji i otwartości na doświadczenie. Podobne wyniki (za wyjątkiem ekstrawersji) uzyskała A. Linek (2004, s. 76). Odmienne rezultaty wykazał R. Jaworski (2006, s. 364-365): w grupie osób tzw. konfliktowych mężczyźni osiągnęli wyższe wyniki niż kobiety w zakresie: neurotyczności, ekstrawersji, otwartości, ugodowości, sumienności. W przypadku grupy osób tzw. harmonijnych mężczyźni osiągnęli wyższy wynik w ekstrawersji niż kobiety. Z kolei S. Głaz (2006, s. 110) stwierdził, iż wymiary osobowości mężczyzn są podobne do wymiarów osobowości kobiet, zaś jedynie w wymiarze neurotyczności badacz wykazał, iż kobiety mają wyższy poziom tendencji neurotycznej niż mężczyźni. Jak wynika z powyżej przytoczonych wyników badań empirycznych osiągnęte są różne rezultaty dotyczące związku płci ze strukturą osobowości. Przechodząc do próby wyjaśnienia osiągniętych wyników trzeba zwrócić uwagę na prawdopodobną ich przyczynę, czyli odmienny proces socjalizacji stosowany do osób płci żeńskiej w porównaniu do zupełnie innego procesu socjalizacji stosowanego do osób płci męskiej. Przecież to w naszej kulturze przykładą się większą uwagę w wychowaniu dziewcząt do tego, aby były pracowite, submisyjne i wykazywały się nienagannym zachowaniem, zaś chłopcy mogą liczyć na słabsze restrykcje wychowawcze, czyli mogą, a nawet powinni być samodzielni, współzawodniczący i przejawiać inicjatywę (por. Konarzewski, 1995, s. 111-116).

Podsumowując całość powyższej dyskusji należy przedstawić następujące wnioski końcowe:

1. Poziom religijności personalnej jest wyższy w grupie osób zaawansowanych w rekolekcjach ignacjańskich niż w grupie osób niezaawansowanych w rekolekcjach.

2. Poziom wymiaru ugodowości i sumienności jest wyższy, a neurotyczności jest niższy w grupie osób zaawansowanych w rekolekcjach ignacjańskich niż w grupie osób niezaawansowanych w rekolekcjach.

BIBLIOGRAFIA

- Augustyn, J. (1998). *Kwadrans szczerości. Wprowadzenie do modlitwy codziennego rachunku sumienia*. Kraków: Wyd. M.
- Benson, P. L., Spilka, B. (1973). God image as a function of self-esteem and locus of control. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 12, 297-310.
- Brzeziński, J. (2003). *Metodologia badań psychologicznych*. Warszawa: WN PWN.
- Buksik, D. (2009). Religijność a kryzys w wartościowaniu. W: H. Gasiul, E. Wrocławska-Warchała (red.), *Osobowość i religia* (s. 437-458). Warszawa: Wyd. UKSW.
- Chaim, W. (2000). Niektóre cechy charakteru a personalny wymiar religijności. W: T. Doktor, K. Franczak (red.), *Postawy wobec religii. Psychologiczne uwarunkowania i konsekwencje* (s. 7-20). Warszawa: Wyd. Salezjańskie.
- Chandler, H., Alexander, Ch., Heaton, D. (2005). The Transcendental Meditation program and postconventional self-development: A 10-year longitudinal study. *Journal of Social Behavior and Personality*, 17, 93-121.
- Donahue, M. J. (1985). Intrinsic and extrinsic religiousness. Review and metaanalysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 48, 400-419.
- Ferguson, G. A., Takane, Y. (2002). *Analiza statystyczna w psychologii i pedagogice*. Warszawa: WN PWN.
- Francis, L., Wilcom, C. (1996). Religion and Gender Orientation. *Personality and Individual Differences*, 20, 119-121.
- Franczak, K. (2009). Osobowościowe korelaty wybranych form religijności. W: H. Gasiul, E. Wrocławska-Warchała (red.), *Osobowość i religia* (s. 262-279). Warszawa: Wyd. UKSW.
- Franczak, K., Doktor, T. (2000). Niektóre korelaty religijności personalnej i apersonalnej. W: T. Doktor, K. Franczak (red.), *Postawy wobec religii. Psychologiczne uwarunkowania i konsekwencje* (s. 71-85). Warszawa: Wyd. Salezjańskie.
- Głaz, S. (2000). *Doświadczenie religijne a osobowość*. Kraków: Wyd. WAM.
- Głaz, S. (2006). Osobowościowe determinanty uczuć religijnych młodzieży studiującej. *Studia Psychologica*, 6, 101-113.
- Głaz, S., Radoń, S. (2006). *Przeżycia religijne młodzieży uzdolnionej artystycznie*. Kraków: Wyd. WAM.
- Golan, Z. (1992). *Osobowość a zaangażowanie religijne*. Warszawa: Wyd. ATK.
- Heszen-Niejodek, I., Gruszczyńska, E. (2004). Wymiar duchowy człowieka, jego znaczenie w psychologii zdrowia i jego pomiar. *Przegląd Psychologiczny*, 47, 15-31.
- Hood, R. (1980). Social Legitimacy, Dogmatism, and the Evaluation of Intense Experiences. *Review of Religious Research*, 21, 184-194.
- Hood, R., Morris, R., Watson, P. (1989). Prayer Experience and Religious Orientation. *Review of Religious Research*, 31, 39-45.
- Ignacy Loyola św. (2000). *Ćwiczenia duchowne*. Kraków: Wyd. WAM.

- Jaworski, R. (1989). *Psychologiczne korelaty religijności personalnej*. Lublin: RW KUL.
- Jaworski, R. (1998). Psychologiczne badania religijności personalnej. *Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, 41, 77-88.
- Jaworski, R. (2006). *Harmonia i konflikty*. Warszawa: Wyd. UKSW.
- Jelińska, M. (2009). Religijność a lokalizacja poczucia kontroli wzmocnień i satysfakcja z życia. W: H. Gasiul, E. Wrocławska-Warchała (red.), *Osobowość i religia* (s. 459-478). Warszawa: Wyd. UKSW.
- Jolley, J., Taulbee, S. (1986). Assessing perceptions of self and God: Comparison of prisoners and normals. *Psychological Reports*, 59, 1139-1146.
- Kahoe, R. D. (1977). Intrinsic religion and authoritarianism: A differentiated relationship. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 16, 179-182.
- Konarzewski, K. (1995). *Problemy i schematy. Pierwszy rok nauki szkolnej dziecka*. Warszawa: Wyd. „Żak”.
- Kristeller, J., Zygon, J. (2005). Cultivating loving kindness: A two-stage model of the effects of meditation on empathy, compassion, and altruism. *Journal of Religion and Science*, 2, 391-407.
- Krok, D. (2006a). Medytacja. W: S. Głaz (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii* (s. 366-371). Kraków: Wyd. WAM.
- Krok, D. (2006b). Kontemplacja. W: S. Głaz (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii* (s. 372-375). Kraków: Wyd. WAM.
- Kuhn, D., Lao, J. (1998). Contemplation and conceptual change: Integrating perspectives from social and cognitive psychology. *Developmental Review*, 2, 125-154.
- Linek, A. (2004). Osobowość a dynamika okazywania uczuć w związku małżeńskim. *Studia Psychologica*, 5, 69-79.
- McCrae, R. R., Costa, P. T. Jr. (2005). *Osobowość dorosłego człowieka. Perspektywa teorii pięcioczynnikowej*. Kraków: Wyd. WAM.
- Nowak, T. (1991). Zmiany niektórych cech osobowości alumnów w czasie pierwszych lat formacji seminaryjnej. *Studia z Psychologii*, 3, 137-182.
- Oniśko, M. (2009). Zmiany sposobu doświadczenia religijnego i wartości u osób po kursie „Alfa”. W: H. Gasiul, E. Wrocławska-Warchała (red.), *Osobowość i religia* (s. 212-235). Warszawa: Wyd. UKSW.
- Prężyna, W. (1981). *Funkcja postawy religijnej w osobowości człowieka*. Lublin: RW KUL.
- Robinson, T. N. (1990). Eysenck personality measures and religious orientation. *Personality and Individual Differences*, 11, 915-921.
- Saroglou, V. (2002). Religion and the five factors of personality: A meta-analytic review. *Personality and Individual Differences*, 32, 15-25.
- Seremak, J. (1987). Jak kierować odprawiającym Ćwiczenia duchowne. W: S. Piotrowski (red.), *Duchowość Ignacjańska. Wokół Annotacji Ćwiczeń. Referaty VI Kursu Duchowości Ignacjańskiej. Czechowice – Dziedzice 15-19 IX 1986* (s. 47-54). Kraków.
- Stifler, K., Greer, J., Sneek, W., Dovenmuehle, R. (1993). An empirical investigation of the discriminability of reported mystical experiences among religious

- contemplatives, psychotic inpatients, and normal adults. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 32, 366-372.
- Taylor, A., McDonald, D. A. (1999). Religion and the five-factor model of personality: An exploratory investigation using a Canadian university sample. *Personality and Individual Differences*, 27, 1243-1259.
- Tokarski, S. (1997). Rozwój religijności u osób uczestniczących we wspólnotach neokatechumenalnych. *Studia z Psychologii*, 8, 78-108.
- Tokarski, S. (1999). Hierarchia wartości u osób należących do wspólnot neokatechumenalnych. *Studia z Psychologii*, 9, 118-135.
- Tokarski, S. (2000). Zaangażowanie religijne u osób należących do wspólnot neokatechumenalnych. *Studia Psychologica*, 1, 7-16.
- Walesa, Cz. (1982). Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka ze szczególnym uwzględnieniem pierwszych okresów jego ontogenezy. W: Z. Chlewiński (red.), *Psychologia religii* (s. 143-180). Lublin: TN KUL.
- Walesa, Cz. (2006). Rozwój religijności człowieka. W: S. Głaz (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii* (s.111-146). Kraków: Wyd. WAM.
- Wandrasz, M. (1998). *Religijność a postawa wobec choroby. Badania pacjentów z chorobami nowotworowymi*. Lublin: RW KUL.
- Watson, P., Morris, R., Hood, R. (1987). Antireligious humanistic values, guilt, and self esteem. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 26, 535-546.
- Wielgus, A. (2007). Medytacja ignacjańska i jej znaczenie w samopoznaniu i akceptacji siebie. W: R. Jaworski (red.), *W poszukiwaniu skutecznej pomocy – teksty psychologów chrześcijańskich* (s. 107-119). Płock: PIW.
- Wojtasik, K. M. (2004). *Modlitwa a osobowość*. Kraków: Wyd. WAM.
- Zasępa, E. (2002). Personalny wymiar religijności a poczucie koherencji i poczucie bezpieczeństwa. *Studia Psychologica*, 3, 53-67.
- Zawadzki, B., Strelau, J., Szczepaniak, P., Śliwińska, M. (2007). *Inwentarz Osobowości NEO-FFI Costy i McCrae. Adaptacja polska. Podręcznik*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.